

Volksuniversiteit – Kopstukken uit de Filosofie

Ron Muijzer over Cicero – verslag van de bijeenkomst op 6/11-2018

Pakweg 50 jaar geleden hoorde ik een van de vele uitspraken van Cicero, een die me tot op de dag van vandaag telkens weer aan het denken zet. Het wordt de openingsstrofe van vanavond, ook omdat het een mooi voorbeeld is van het denken en de aanpak van Cicero.

“Sunt denique fines” – er zijn grenzen, maar ‘denique’: ergens, ik weet niet precies waar

Marcus Tullius Cicero was een rare man, en zijn gedrag was regelmatig uiterst discutabel, maar vanaf het moment dat ik kennis maakte met hem en zijn gedachtegoed (ergens aan het eind van mijn middelbare school periode, veroverde hij een, zo niet warm dan toch minstens prominent, plekje in mijn hart, en hij is mijn hele leven met me meegefiets, als inspirator, mentor en sparring-partner.

Cicero was voor alles een staatsman, een politicus, die inzakte tot een neurotische zielepiet wanneer hij de politieke arena en zijn publiek moest missen, wat regelmatig, in tijden van ballingschap, gebeurd is.

Wat me bevalt in Cicero is dat hij in het uiterst roerige tijdsgewricht waarin hij leefde herkenbaar en menselijk bleef. Invoelbaar. Ik stel me voor dat Aristoteles en hij, als ze elkaar ooit hadden ontmoet, prima door één deur hadden gekund.

We weten veel over Cicero; er is veel over hem geschreven, en hij schreef zelf veel, in die zin dat hij vaak aan een of meer notulisten die hem omringden dicteerde wat ze op moesten schrijven: concepten van toespraken, memo's, boodschappenlijstjes, gevleugelde woorden en filosofische beschouwingen. Dat deden meer staatslieden in die tijd (denk aan tijdgenoot Julius Caesar), maar ook in onze moderne tijd is dit geen onbekend verschijnsel: ik las laatst in de Volkskrant dat ook Amerikaanse presidenten voortdurend stenotypisten in de buurt hebben die wat ze zeggen vastleggen. Trump schijnt trouwens met die traditie gebroken te hebben, volgens zijn voormalig stenografiste Beck Dorey-Stein omdat hij er niet van houdt om op tegenstrijdigheden in zijn uitspraken gewezen te worden.

De belangrijkste notulist van Cicero was Tiro, een slaaf die als een soort menselijke dictafoon de hele dag achter hem aanliep, maar die later als vrij man de rol van persoonlijke secretaris vervulde. Tiro wordt beschouwd als de uitvinder van het stenografische schrift, dat hem in staat stelde om op spreesnelheid woordelijk te notuleren. Volgens de overlevering kreeg hij als pensioen een kleine boerderij bij Puteoli, het huidige Pozzuoli, bij Napels, waar hij alle politieke ellende overleefde en in alle rust op 100-jarige leeftijd overleed.

Tijdsgewricht

Net als Plato en Aristoteles (onderwerpen van de bijeenkomst van 2/10 jl. – tekst op site) leefde Cicero in een onzeker en gevaarlijk tijdsgewricht.

Na de stichting van de stad Rome, volgens de overlevering in 753 v.Chr., en de verdrijving van Etruskische alleenheersers, probeerden de Romeinen te voorkomen dat opnieuw één

persoon de kans kreeg om de baas te spelen. Om dat te voorkomen, ontwierpen ze een systeem dat enigszins lijkt op onze constitutionele monarchie. Bij ons is het de bedoeling dat Kroon en gekozen parlement elkaar in de gaten en het systeem in evenwicht houden, bij de Romeinen waren dat de plebejers (het 'volk') en de aristocraten, de adellijke families. Jarenlang lukte het om via een alsmaar ingewikkelder wordend systeem de samenleving draaiende te houden. We hebben in het kader van deze lezing onvoldoende tijd om het systeem te behandelen, maar het schema uit het boek van historicus Anton van Hooff "Klassiek – geschiedenis van de Grieks-Romeinse wereld" geeft een impressie.

De macht berustte bij twee consuls, een plebejer en een aristocraat, die door de senaat werden gedwongen om samen te werken.

En er waren vele regels: een senator moest minstens 31 jaar oud zijn, en minstens miljonair, een consul minstens 43 en nog rijker. Consuls werden benoemd voor 1 jaar. In tijden van hoge nood werd een dictator benoemd, oorspronkelijk voor een periode van 6 maanden. Daarna moest hij zijn macht weer inleveren. Een generaal met een actief leger mocht de stad niet in en een generaal die buitengebieden had veroverd mocht Italië niet in. Dat maakte het zo betekenisvol dat Caesar in 49 v.Chr. met zijn leger de grensrivier de Rubicon overstak, nadat hij de Kelten had verslagen en hun hoofdmans Vercingetorix gevangen had genomen (jawel, bij Alesia). Caesar deed daarbij de beroemde uitspraak "alea iacta est" (die overigens niet betekent 'het besluit is genomen', maar 'het spel is begonnen'), en gaf daarmee aan dat hij de eeuwenoude regels van de republiek aan zijn laars lapte. Maar de republiek had altijd korte metten gemaakt met mensen die de alleen baas wilden spelen, en uiteindelijk heeft dit streven ook Caesar de kop gekost.

In de 1^e eeuw v.Chr. had de republiek zijn beste tijd gehad. Het Rijk werd snel groter, en controle daardoor moeilijker. Politici gaven steeds vaker prioriteit aan al dan niet politiek eigenbelang, boven dat van staat en familie, de traditionele prioriteiten. En het systeem waarbij bij belangrijke beslissingen altijd eerst de mening of toestemming van de goden werd gevraagd, werd langzaam verruild voor opportunistische machtspolitiek. Rome stond vol tempels en altaren, en er waren vele orakels, en professionele lezers van ingewanden, dobbelstenen en voortekenen. Het is illustratief dat een pragmatische machtspoliticus als Caesar besloot het lot een handje te helpen door stiekem slaven met vogels in kooitjes te laten zorgen voor een gunstig voorteken, toen de priester had aangegeven dat een veldtocht alleen door mocht gaan wanneer witte vogels van links naar rechts vlogen.

Centraal in Cicero's mens- en maatschappijvisie staat het begrip 'humanitas': de uniciteit van elke persoonlijkheid. Een individu moet de kans krijgen om zich te ontplooien, en heeft het recht zich te verdedigen. Een goede samenleving kent de 'pax romana', een resultaat van voldoende

- tolerantie
- zelfdiscipline
- medeleven/inlevingsvermogen
- consideratie: een mix van rustige filosofische beschouwing en ontzag voor de goden

Rome kende een stelsel van huisgoden, en de staatsversie ervan. Zo was Vesta de godin van het haardvuur, en bewaakten de Vestaalse maagden op staatsniveau de religieuze en morele traditie. Mars was oorspronkelijk de god van de akkers, en de staatsmars ging over oorlog. Overwonnen volkeren kregen de pax romana opgelegd, maar intern was binnen het Rijk steeds minder sprake van pax.

In de tijd van Cicero, de 1^e eeuw voor Chr., gebeurde precies waar Socrates/Plato eeuwen ervoor al gewaarschuwd had:

- democratie implodeert door ongeremd zwelgen in vrijheid, zonder verstand van zaken, zonder bereidheid om zelf te investeren, en met een allergie voor instructie en goede raad
- gecorrumpeerde leiders met hun meute volgelingen krijgen de macht om orde te herstellen
- politiek wordt een kwestie van het creëren van vijanden en woede
- er ontstaat een vrijheidsstrijd tegen dictators, etc., etc.

Rond 50 v.Chr. was de politieke chaos enorm. Rome was een lappendeken van elkaar bestrijdende partijen en families, die allemaal hun eigen legertje hadden. Het was vaak levensgevaarlijk om zonder escorte door de stad te reizen, en huizen van belangrijke mensen leken kleine vestingen. Regels werden steeds vaker overtreden, en het werd normaal om tegenstanders op alle mogelijke manieren dwars te zitten, of zelfs naar het leven te staan. Cicero was republikein, en hij heeft de republiek tot het bittere eind en vaak met gevaar voor eigen leven verdedigd.

We gaan ons in deze tweede serie 'Kopstukken uit de filosofie' uiteraard voornamelijk richten op filosofie, maar om deze te kunnen begrijpen, een plek te kunnen geven, is enige informatie over het kopstuk behulpzaam. Daarom eerst een korte schets van de persoon Cicero en zijn levensloop.

Persoon

Cicero was een telg uit een belangrijke Latijnse familie van rijke landeigenaren. Ze behoorden tot een lagere adelstand, de 'equites' (ruiters van het oorspronkelijke leger van Rome). De familienaam (die je in die tijd uitsprak als 'kikero') verwijst naar de kikkererwt, of de keker, die trouwens ook voorkomt in het familiewapen van de Cicero's.

Marcus Tullius werd in 106 v.Chr. geboren in Arpino, een dorpje halverwege tussen Rome en Napels.

Cicero zag het niet zitten om zijn leven door te brengen als grootgrondbezitter; hij wilde de politiek in. Helaas bezat zijn familie wel geld, maar geen politieke macht in de Latijnse politieke arena. Hij was dus een 'homo novus', een nieuwkomer, en moest zich een positie veroveren in het politieke strijdperk. Normaal deed een Romein dat door oorlogvoeren; als je met succes een oorlog beëindigde, en land en buit verwierf, maakte je daarna snel promotie in de politiek. Maar Cicero had de pest aan oorlogvoeren, aan fysieke strijd. Een alternatieve manier om de politiek binnen te komen was een partner zoeken met voldoende geld en invloed. Cicero trouwde in 79 v.Chr. met Terentia Varrones, die aan beide criteria voldeed, maar die helaas een lelijk karakter had. Ruim 30 jaar van ruzie en ellende volgden, tot Cicero in 46 v.Chr. van haar scheidde, en meteen op zwart zaad zat. Een ramp, want ook toen was politiek bedrijven, en vooral ook campagne voeren vreselijk duur, en wie geen vermogen bezat, had geen schijn van kans.

Cicero was een wat verlegen, ziekelijke jongeling. Waarschijnlijk leed hij aan een vorm van astma. En hij stotterde. Hij ging in de leer bij advocaat Molo op het Griekse eiland Rhodos, die hem een harde training gaf. Cicero leerde bijv. stem- en adembeheersing door op het strand redevoeringen te oefenen tegen het lawaai van de branding in. En hij moest van

Molo twee keer per dag gymnastiekoefeningen doen. Cicero hield dat vol tot aan zijn dood, en had ook als oudere man nog een rijzige, gespierde gestalte. En er werd ook aan zijn geestelijke houding gewerkt: hij leerde principes als “niets droogt sneller dan een traan”, en het prachtige “epistula non erubescit” (papier bloost niet).

Taal

Al tijdens zijn leven is Cicero als spreker en schrijver gaan fungeren als voorbeeld van correct taalgebruiker, van Algemeen Beschaafd Latijn, en hij is dat tot op de dag van vandaag gebleven. Zijn boeken werden alom gelezen, en vele mensen volgden zijn redevoeringen en debatten alsof het een soort voetbalwedstrijden waren. Alles wat hij zei, werd genoteerd en bestudeerd, en hij heeft het Latijn als een soort Marten Toonder of V.Kooten en de Bie verrijkt met vele uitdrukkingen, termen en gevleugelde woorden, die ook in onze tijd nog steeds gebruikt worden. Ik noem er een paar:

- casus belli (een geval van oorlog)
- cui bono? (wie heeft hier voordeel bij?)
- curriculum vitae
- dum anima, spes est (waar leven, daar hoop)
- usus magister artium (oefening baart kunst)
- Hannibal ad portas! (paniek!)
- liberae sunt enim nostrae cogitationes (onze gedachten zijn vrij)
- suum cuique (ieder het zijne)
- pecunia nervus belli (geld is de zenuw van de oorlog)
- conditio sine qua non (absolute voorwaarde)
- inter nos (onder ons gezegd en gezwegen)
- alter ego
- oratio pro domo (oorspronkelijk: een redevoering die hij hield voor de senaat om zijn huis, dat tijdens een ballingschap in brand was gestoken, weer op te kunnen bouwen – nu: een verdediging van eigenbelang)

Cicero vond correct taalgebruik van essentieel belang: in zijn boek “De officiis” stelt hij dat mensen verenigd zijn door verstand en spraak. Wie taal slordig hanteert, verprutst ook zijn sociale relaties.

Levensloop/loopbaan

Cicero begon zijn carrière als advocaat, en hij werd door Sulla te verdedigen een behoorlijk succesvolle. Consul Lucius Cornelius Sulla was zojuist dictator geworden. Een dictator werd in die tijd door de senaat benoemd wanneer sprake was van grote problemen. Oorspronkelijk duurde een dictatuur maximaal 6 maanden, maar Sulla bleef bijna 4 jaar dictator. Hij was betrokken bij duistere praktijken. Cicero wist hem uit de wind te houden, en werd daarvoor beloond.

Na zijn studiereis naar Griekenland werd Cicero quaestor van Sicilië en verwierf roem door de corrupte gouverneur van het eiland aan te klagen en deze rechtszaak te winnen. Hij steeg op de ladder, werd praetor, een soort onderconsul, en toen hij 43 werd, in 63 v.Chr., consul. Hij vrijdelde een complot van Catilina, die op onreglementaire wijze consul probeerde te worden, en liet de samenzweerders wurgen. “Vixerunt”, meldde hij het aanwezige publiek:

'zij hebben geleefd'. Dat kwam hem later duur te staan, want je mocht geen Romeinse staatsburgers ter dood brengen zonder proces. "O tempora, o mores", verzuchtte hij (waar is de tijd gebleven dat burgers nog alert waren, en zit soort ellende voorkomen werd).

In 60 v.Chr. vormden sterke mannen Caesar, Pompeius en Crassus een driemanschap om de macht in de republiek over te nemen. Cicero verdiende de kost als advocaat van dit triumviraat, maar bleef trouw aan de republiek en moest uiteindelijk vluchten naar Albanië. Toen de boel wat gekalmeerd was, en hij terug kon naar Rome, bleek zijn huis door tegenstanders in brand gestoken. Cicero werd door de senaat schadeloos gesteld.

Toen Caesar in Gallië oorlog voerde, keerde Pompeius zich tegen hem. Cicero koos partij voor Pompeius, maar die werd door Caesar verslagen, en op de vlucht naar Egypte vermoord. Cicero vluchtte, maar mocht van Caesar weer terugkomen naar Rome. In 44 v.Chr. wordt Caesar vermoord. Na zijn dood wordt Gaius Octavius postuum geadopteerd als zijn zoon. Cicero neemt Octavius onder zijn hoede, en schuift hem naar voren als sterke man van de republiek, ten koste van Marcus Antonius, die moet vluchten. Na allerlei touwtrekken komt het tweede triumviraat tot stand, bestaande uit Marcus Antonius (die dus een hekel heeft aan Cicero), Octavius (die zich nu Octavianus noemt) en Lepidus, een vroegere aanhanger van Caesar. Een ware terreur breekt uit. Vele Romeinen worden vogelvrij verklaard, onder wie ook Cicero. Octavianus wordt baas van het westelijke deel van het RI, Marcus Antonius van het oostelijke. Marcus krijgt een verhouding met Cleopatra, de vroegere scharrel van Caesar. Ze krijgen 3 kinderen, terwijl Marcus nog officieel getrouwd is met Octavia, de zus van Octavianus. Dat zet kwaad bloed en zorgt voor een volgende burgeroorlog. Octavianus wint, en Marcus Antonius en Cleopatra plegen zelfmoord. Octavianus wordt de eerste keizer (Caesar – een naam die destijds uitgesproken werd als [kaisar] – waarmee de familienaam functieaanduiding wordt). Hij noemt zichzelf Augustus, wordt permanent imperator (een eretitel die soldaten voorheen aan hun legerleiding toekenden), en god. De republiek is dan definitief ter ziele.

Cicero overleeft dit politieke geweld niet. Toen Octavianus zich tegen hem keerde, vluchtte Cicero naar Zuid-Italië, maar werd ingehaald door de militaire politie van Marcus Antonius. Het verhaal gaat dat Marcus Antonius erg blij was toen hij het hoofd en de handen van Cicero kreeg thuisbezorgd.

Saillant detail: later wordt de enige zoon van Cicero consul in dienst van keizer Augustus.

Filosofie

Romeinen deden met filosofie hetzelfde als met religie. Als Romeinse legioenen een gebied veroverden, werd de plaatselijke bevolking ingelijfd bij het Rijk (of over de kling gejaagd, mannen, vrouwen en kinderen – Caesar was daar goed in en zou in onze tijd eerder aangeklaagd worden voor genocide dan als held worden ingehaald). Soms werden gezonde mannen en vrouwen als buit meegenomen en verkocht als slaaf. Opmerkelijk is dat bij dergelijke operaties niet alleen de bevolking werd ingelijfd, maar ook de door hen aanbeden goden. Romeinse burgers waren uiterst tolerant wat godsdienst betreft: alles was mogelijk en toegestaan, zolang godsdienst het staatsbedrijf maar niet hinderde. Na verloop van tijd leek het RI wat de spirituele kant betreft op een soort enorme supermarkt, bomvol goden, religies, rituelen, magische remedies tegen van alles, waar iedereen, ook slaven en buitenlanders, niet-staatsburgers, vrijelijk kon shoppen.

Hetzelfde gebeurde met filosofie: Romeinen ontwikkelden niet of nauwelijks eigen filosofische ideeën; ze gebruikten wat ze tegenkwamen, en leenden vooral bij de rijke filosofische traditie van hun burens, de Grieken. Griekenland werd bijna een eeuw voor de geboorte van Cicero militair onderworpen, maar bleef gedurende het hele bestaan van het Rijk leraren/filosofen leveren voor de Romeinse upper-ten. Scholieren van belangrijke opleidingsinstituten waren dan ook allemaal praktisch tweetalig, en het Latijn is daardoor verrijkt met vele Griekse woorden en uitdrukkingen, op eenzelfde manier als later West-Europese talen via religie en onderwijs (die in de Middeleeuwen onverbrekkelijk met elkaar verbonden waren) werden voorzien van Latijn. Ik durf te beweren dat minstens 1/3 van ons moderne dagelijkse taalgebruik bestaan uit Grieks en/of Latijn.

En Romeinen waren vooral praktisch ingesteld. Voor een Romeins staatsburger stond het belang van de staat zo niet voorop, dan wel in de persoonlijke top drie, naast dat van de familie en van zichzelf. Filosofie diende vooral praktische raad te geven en problemen op te lossen.

Cicero voldeed geheel aan dit beeld.

Als scherp onderzoeker/denker paste Cicero in de aristotelische traditie. Hij stelde ook dat Socrates, de leraar (of spreekbuis) van Plato, 'de filosofie van de hemel naar de aarde had gebracht'. Zowel Aristoteles als Cicero beschouwde de werkelijkheid als een soort bibliotheek; verschijnselen goed bestuderen ('lezen') zorgde vanzelf voor kennis en inzicht. Maar de Franse filosoof Michel Onfray klassificeert Cicero binnen de stoïcijnse doxografie Cicero was zonder twijfel praktisch materialist en zijn levensvisie vertoont hedonistische trekken. Hedonist Epicurus zondert zich af van de wereld in een ommuurde Tuin, waar vrienden genieten van elkaar, de natuur, en van filosoferen, in een atmosfeer die gekenmerkt wordt door maat, mildheid en rust; simpel, bescheiden en dicht bij de natuur. De basis van het Griekse epicurisme is strenge ascese. In het RI werd de ascetische Tuin getransformeerd in wellustige vreugde van de Villa. Ook hier zie je de overgang van metafysica naar pragmatiek. Epicurus minachtte de politiek en bouwde een muur om zijn Tuin, maar Romeinse epicuristen zijn vaak hartstochtelijke, gedreven politici.

Cicero produceerde, net als Aristoteles, zeer leesbare, en nog steeds bruikbare, verhandelingen over belangrijke onderwerpen in het politieke centrum van het alsmear uitdijende Rijk: de plaats van ouderen, het wezen van vriendschap, politiek, moraal, maar ook welsprekendheid. Het zijn vaak teksten met een pedagogisch-didactisch inslag: ze zijn bedoeld om de burger op allerlei gebieden de weg te wijzen in het chaotische leven in het enorme Rijk. Cicero leed niet aan valse bescheidenheid; hij was doordrongen van het belang van zijn gedachten, en deed alle mogelijke moeite om ze vast te leggen en voor het nageslacht te bewaren. Dat is overigens goed gelukt: door de eeuwen heen heeft zijn werk een belangrijke rol gespeeld in opvoeding, onderwijs, politiek en filosofie, en dat doet het t/m vanavond.

Volgens Cicero heeft filosofie als taak "een zuivere beschikbare aanwezigheid, openstaan voor de wereld, in staat zijn lustgevoelens en vreugde te ervaren, adhesie voelen met het reële, om zo af tekomen van psychisch lijden". Cicero definieert genot als "wellust die aangenaam de zinnen streelt" en wijst de passieve benadering van Epicurus (genot = zorgen

dat je pijn en problemen vermijdt) af. Cicero voelt meer voor het gewenste, beheerste genot, een genot dat degene die het heeft laten ontstaan niet overspoelt en buiten zichzelf brengt. “Genot dient binnen de woning te blijven; je moet er niet door verteerd of verbrand worden, maar verwarmd.” Voor Cicero betekent niet ongelukkig zijn nog niet dat je gelukkig bent. Het afbreken van begeerten is volgens hem niet de goede manier om genot te creëren. En genot is gebonden aan een moment, terwijl geluk veel breder is: geluk bestaat uit de optelsom van genot in verleden en toekomst.

We gaan vanavond ons licht laten schijnen over een aantal m.i. belangrijke werken, gedachten en uitspraken van Cicero, die ook vandaag, voor de moderne wereldburger, inspirerend en bruikbaar zijn. Zijn teksten gaan over allerlei zaken die in een wereldstad als Rome (voor het eerst in de menselijke geschiedenis leefden ten tijde van Cicero meer dan een half miljoen mensen samen in een stad) en in het enorme multiculturele RI van belang waren: duizenden soldaten vaak jarenlang vaak ver van huis, vele verschillende volkeren/culturen moeten leren communiceren en samenwerken – er moeten allerlei nieuwe smeermiddelen voor de samenleving ontwikkeld worden. Cicero was een stadsmens; hij schrijft in een brief aan zijn vriend Rufus Caelius: “Urbem, urbem, mi Rufe, cole et in ista luce viva” – blijf in de stad, mijn beste Rufus, en leef in het licht. Cicero is, net als Aristoteles, van mening dat een mens zich alleen kan ontwikkelen in een stedelijke omgeving. In periodes dat hij om het vege lijf te redden op het platteland verbleef, kwijnde hij weg.

= Het jeugdwerk “De Inventione” (over de vindingrijkheid) is een verhandeling over welsprekendheid, een essentiële vaardigheid in het politieke bedrijf. In deze tekst behandelt Cicero technieken als ‘de drieslag’ (heerlijk, helder, Heineken), waardoor redevoeringen mooier klinken, en de inhoud ervan beter beklijft. Maar het is ook een boek over de werking van het geheugen. Cicero declameerde zijn vaak langdurige redevoeringen geheel uit het hoofd, en moest dus veel onthouden. Hij gebruikte daarvoor de techniek van de ‘loci’: het in je hoofd vullen van een kast, tuin of huis met informatie, waardoor je gegevens makkelijker onthoudt en terug kunt vinden. Na hem hebben vele redenaars “De Inventione” gebruikt als handboek voor succesvol spreken in het openbaar. Het boek is nog absoluut niet verouderd. Maar Cicero geeft in het boek ook definities van begrippen als geduld: “Geduld is het vrijwillig en volgehouden verdragen van harde en moeilijke zaken ter wille van de eer of het nut”, of van ‘waardigheid’ (“dignitas est alicuius honesta et cultu et honore et verecundia digna auctoritas” – waardigheid is iemands autoriteit op het gebied van deugden waardoor hij eer en respect verdient).

= Over de welsprekendheid schreef Cicero later ook een dialoog (“De Oratore”), waarin hij een ideaalbeeld schetst van de politieke spreker als iemand die medepolitici en het volk weet over te halen moreel juist gedrag. Hij waarschuwt voor sprekers zonder historisch besef, zonder verstand van rechtspraak en zonder morele principes, mensen die we nu ‘populisten’ zouden noemen.

= In “De finibus bonorum et malorum” (over het hoogste goed en het grootste kwaad) behandelt Cicero de belangrijke filosofische stromingen in zijn tijd: stoïcisme, hedonisme en platonisme. Hij gaat tekeer tegen de passieve, negatieve benadering van geluk en genot.

= De Amicitia (over vriendschap)

In onze tijd is 'vriendschap' een mishandeld begrip: in de VS kun je vrienden maken (net als liefde), robots nodigen je uit om vriend te worden en er bestaan bestanden die je, bijv. op facebook, voorzien van duizenden, of zelfs miljoenen 'vrienden'.

'Vriend' is een vaag, rommelig containerbegrip geworden. Wie weer wat orde in deze conceptuele chaos wil brengen, doet er goed aan te bestuderen wat Cicero erover geschreven heeft, deels in navolging van Aristoteles.

"Solem e mundo tollere videntur, qui amicitiam e vita tollunt" (wanneer de vriendschap uit het leven verdwijnt, verdwijnt de zon). In de tijd van Cicero was vriendschap uiterst belangrijk om mensen bij elkaar te houden. In het enorme rijk werd mobiliteit steeds groter, en voldeden familiebanden niet meer als centraal element in sociale cohesie.

Vriendschappelijke banden zorgden voor samenhang, en je kunt bijv. stellen dat het succes van Caesar als veldheer voor een groot deel te danken is aan zijn vriendschappelijke contact met zijn manschappen. Caesar gedroeg zich, althans in zijn periode als veldheer, niet als iemand die verheven is boven zijn soldaten: hij at hetzelfde voedsel, sliep in dezelfde tent en leed dezelfde ontberingen.

Vraag aan deelnemers: Wat zijn eigenschappen van vriendschap zonder welke vriendschap ernstig gevaar loopt, of zelfs geen sprake kan zijn van vriendschap?

- onbaatzuchtigheid ("amicorum communio omnia" – onder vrienden is alles gemeenschappelijk – en: "me ipsum ames oportet, non mea, si ami verici" – je moet mijzelf liefhebben, niet mijn bezit, om echte vrienden te kunnen zijn)
- reciprociteit (wederkerigheid – het is raar om te zeggen: "Jan is mijn vriend, maar hij weet dat nog niet" of "hij is het daar niet mee eens")
- activiteit (vriendschap heeft een of andere gezamenlijke activiteit nodig)
- investering (dus niet te veel; daar heb je gewoon geen tijd voor)
- in voor- en tegenspoed
- vrijheid – geen regels
- eerst vriend van jezelf worden – "je mag in vriendschap nooit zoeken wat je bij jezelf mist" – "zonder oprechtheid verliest het woord vriendschap elke zin" – "wie niet van zichzelf houdt, kan geen vriend zijn"
- betrouwbaar
- gesloten systeem – inmenging van buiten werkt negatief
- "amicus tamquam alter ego" – een vriend is als het ware een tweede ik – vrienden spiegelen je eigen karakter – "wees een rat, en je zult ongedierte aantrekken" – "wees een voortreffelijk mens, en dan zullen alle goede vrienden vanzelf volgen"

= De Senectute (over de ouderdom)

Wat is een juiste houding tegenover ouderen? Moet je ouderen achterlaten in de woestijn, zoals sommige nomadische stammen deden, moet politieke macht bij gremia liggen, zoals in de klassieke polis, of is het beter om macht bij jongeren te leggen, die nog sterk zijn en goed kunnen vechten? Net als in onze tijd was in het RI de positie van ouderen omstreden.

"Bis pueri senes" (oude mensen zijn tweemaal kinderen) en "senectus ipsa est morbus" (ouderdom is een dodelijke ziekte) was de weinig opwekkende visie van filosoof Lucius Annaeus Seneca (4 v.Chr. tot 65 na) op ouder worden.

Cicero begon rond 46 v.Chr. aan dit tractaat, op de destijds respectabele leeftijd van 60 jaar. Hij zat diep in de put door de dood van zijn geliefde dochter, die vlak ervoor in het kraambed gestorven was. Waarschijnlijk hanteerde hij nadenken en schrijven als een soort therapie, en wonderlijk genoeg is de toonzetting van de tekst bijzonder positief. Zijn teksten hadden, net

als bij Plato, vaak de vorm van een dialoog tussen beroemde Romeinen. In de “Ouderdom” is een beroemde bejaarde aan het woord, Marcus Porcius Cato, die leefde van 234 tot 149 (Cato de Oudere, die tijdens de 3^e Punische oorlog elk betoog eindigde met de frase “ceterum senso Carthaginem delendam esse” – overigens ben ik van mening dat Carthago verwoest dient te worden). Notoire krasse knar (en azijnpisser) Cato werd dus 85, en dat werden niet veel mensen in die tijd. Cicero laat deze zwartgallige man dingen zeggen als: “Elke leeftijd is zwaar voor wie niet gelukkig is” en “ de natuur heeft op elke leeftijdsfase haar best gedaan”. Tijdens de ouderdom verschrompel je, als fruit aan een boom, en als je valt is het afgelopen met je. Je kunt de ouderdom volgens Cicero dragelijk maken door voor het zo ver is te werken aan je innerlijke wijsheid. “Apex est senectutis auctoritas” (gezag is het grootste sieraad van de ouderdom). Zorg er dus voor dat je een wijs mens wordt! Levenswijsheid zorgt voor aanzien. “Als je tijdens je leven aandacht besteedt aan kunst en deugden, brengen ze aan het eind van je leven heerlijke vruchten voort”. Het besef dat je goed geleefd hebt, zorgt voor groot geluk. “Suavis laborum est praeteritorum memoria” (zoet is de herinnering aan het voorbijgevoegde). Natuurlijk nemen je lichamelijke krachten af wanneer je ouder wordt, maar zelfs in het leger, een bij uitstek fysieke omgeving, kunnen ouderen zich nog zeer verdienstelijk maken door het inzetten van gezag en inzicht. En angst voor de dood is niet nodig volgens Cicero: of alles stopt bij de dood, en dan heb je nergens meer last van, of je leeft eeuwig voort, en dat is mooi en wenselijk.

= Over vrije tijd (“Hortensius”)

Deze dialoog uit 45 v.Chr. was bijzonder populair, maar is ergens in de 6^e eeuw verloren gegaan. Wat we ervan weten is afkomstig uit commentaren van lezers en bewonderaars, onder wie Augustinus van Hippo (behandeld in de vorige serie lezingen). In deze dialoog discussieert politicus Quintus Hortensius Hortalus, een gewaardeerde rivaal van Cicero, met twee andere prominente Romeinen over de vraag hoe je je vrije tijd het beste kunt gebruiken. De stelling is: specialiseer je niet in een bepaald, smal gebied, maar ‘omarm de wijsheid, waar je haar ook maar tegenkomt’. Cicero beschrijft filosofie hier als praktische ethiek. Niet corruptie, maar integer handelen leidt tot geluk. In de dialoog gaat het ook over de vraag of je je (intellectueel) moet inspannen tijdens je vrije tijd en of inspanning of juist ontspanning leidt tot wijsheid.

Cicero schreef deze tekst in gevaarlijke en roerige tijden: Caesar was bezig om alle macht naar zich toe te trekken, en Cicero was gescheiden van zijn vrouw Terentia, en opnieuw, en weer vanwege het geld, getrouwd met de veel jongere, maar erg rijke Publilia. Dit huwelijk werd een fiasco en hield niet erg lang stand. En daarna was de portemonnee weer leeg.

= Een van zijn laatste boeken, en volgens Cicero zelf zijn magnum opus, heet “De natura deorum” (over de aard/het wezen van de goden). Hij voltooide het vlak voordat Caesar werd vermoord. Het heeft de vorm van een debat tussen vertegenwoordigers van drie filosofische stromingen:

- het epicurisme (objecten zenden atomen uit die worden opgepikt door onze zintuigen – goden doen dat ook, maar hun atomen zijn zo fijn dat ze meteen de geest bereiken – goden bemoeien zich niet met het aardse en atomen bewegen zich onvoorspelbaar)

- het stoïcisme (het universum leeft dankzij een centrale geest, de pneuma, een goddelijke, verbindende kracht – na de dood lost de ziel weer op in deze pneuma – eeuwigdurende cyclus)
- sceptisch platonisme (er zijn geen zekerheden, dus vel geen oordelen)

“De natura deorum” speelde een grote rol in het leven van Michel de Montaigne, het onderwerp van de lezing van 11/12.

= De Officiis (over morele plichten).

“Appetitus rationi oboediant” (verlangens moeten gehoorzamen aan het denkvermogen) is het basisstandpunt in deze tekst, die Cicero schreef in de herfst van het jaar 44 v.Chr., vlak voor zijn dood. De tekst is een brief aan zijn zoon Marcus, die op dat moment filosofie studeert in Athene (en die daardoor de vervolging door Octavianus overleeft). Cicero roept op om de natuur en het verstand centraal te stellen. Doe je dat niet, dan krijg je burgeroorlogen en tirannie (zoals ook Plato drie eeuwen eerder uitlegde). De tekst werd de basistekst over moraal in de Middeleeuwen, en beïnvloedde vele kerkvaders. Het is, na de bijbel, het tweede boek dat ooit in gedrukte vorm werd uitgegeven.

Ik stel me zo voor dat Cicero het er helemaal niet mee eens zou zijn dat er slechts 2 uur uitgetrokken zou worden om zijn enorme oeuvre oppervlakkig te behandelen. En hij zou boos zijn over alles wat ik heb overgeslagen. Tegelijk zou het zijn ego ongetwijfeld strelen dat ruim 2000 jaar na zijn dood nog steeds aandacht aan zijn bestaan wordt besteed en zijn gedachtegoed nog steeds bruikbaar blijkt in een in veel opzichten totaal andere wereld. En ik weet met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid dat, als hij hier vanavond aanwezig was geweest, hij de hele avond aan het woord was geweest, en niet ik. Ik zou zonder twijfel niet meer toebedeeld krijgen dan de bescheiden taak van notulist Tiro.

Ik sluit deze bijeenkomst af met een wens die Cicero vertrekkende vrienden vaak meegaf bij het afscheid: “virtute duce comite fortuna” (met de moed als gids en geluk als gezelschap)!

Literatuur

- = M.Cicero: “Berühmte Briefe” – Wiesbaden 2009
- = M.Cicero: “Over vriendschap” – Baarn 1990
- = A.Goldsworthy: “Caesar” – Amsterdam 2007
- = R.Harris: “Imperium” – Amsterdam 2006
- = R.Harris: “Lustrum” – Amsterdam 2009
- = R.Harris: “Dictator” – Amsterdam 2015
- = A.v.Hooff: “Klassiek – geschiedenis van de Grieks-Romeinse wereld” – Amsterdam 2013
- = M.Onfray: “Antieke wijsgeren” – Amsterdam 2007